

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵינוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שמונים ושניים, חוברת שלישית
סיוון התש"ף

ירושלים התש"ף

תוכן העניינים

		מאמרים
229	אימות הקריאה בעברית המקראית: הסתכלות חדשה	יואל אליצור
240	לגיוזרונה ולפירושה של אַגְרָטְלִי (עזרא א 9)	עמנואל מסטיי
	הצנזורה וההגהות המסומנות בעיגול מזונב בכתב יד	שמחה גרשון בורר
251	קאופמן למשנה	
	דרכי הכתיבה של מילים מנחות בעברית בקטעי	תמר צבי
261	הגניזה המוקדמים של תרגום רס"ג לתורה	
	מיהו מחבר הטור הערבי ב"המליץ", המילון	עלי ותד
284	התלת-לשוני: עברי-ערבי-ארמי?	
	מן העבודה במילון ההיסטורי	
	אלכסיי (אליהו) יודיצקי	
296	איך קיבל הפיל את החדק שלו בעברית	ודינה סוקול
		הערות ותגובות
301	על השם הקדום של האות בי"ת	מיכאל סוקולוף
		ביקורות
303	תורת טעמי המקרא של ספר הדאיה אלקאר	אדם בן-ננון
V		תקצירים באנגלית

מיהו מחבר הטור הערבי ב"המליץ", המילון התלת-לשוני: עברי-ערבי-ארמי?

מאז הכיבוש האסלאמי הלכה והתפשטה הלשון הערבית בקרב עדת השומרונים, ואט אט היא דחקה את רגליה של הארמית השומרנית, הלשון שהייתה מדוברת בארץ ישראל, כדרך שעשתה במזרח התיכון כולו. עד סוף המאה האחת-עשרה השתלטה הערבית הבינונית גם על חיי הרוח של בני העדה ותפסה מקום מרכזי בקרב שכבת המשכילים. השימוש בעברית ובארמית הצטמצם אצל השומרונים לתחומי הקודש – לקריאה בתורה, לתפילה וכיו"ב, ואילו הערבית שימשה אותם לצורכי דיבור, כתיבה ולימוד.¹ ענייננו כאן הוא כתביהם של השומרונים בשפה הערבית.² עדות לכתיבתם בלשון זו יש ביצירות הרבות והמגוונות בתחומי ההלכה, ההגות, הדקדוק, הפרשנות והמילונאות.³ המאמר שלהלן יעסוק בסוגיה אחת מתחום המילונאות – עם המילונים השומרונים נמנים המילון התלת-לשוני "המליץ":⁴ עברית-ערבית-ארמית" (להלן מת"ל), שמחברו אנונימי, ו"ספר המליץ" (כתאב אלתורג'מאן), המילון המיוחס לפנחס הכהן בן יוסף הרבן. זהו מילון דו-לשוני עברי-ערבי (להלן מד"ל). במאמר זה אני מבקש לבחון את הזיקה של פנחס הכהן בן יוסף הרבן, מחבר המד"ל, לטור הערבי שבמת"ל.

- * מאמר זה מבוסס על סעיף מפרק של עבודת הדוקטור שלי (ותד, המליץ), אשר נכתבה בהדרכתם של פרופ' אברהם טל ושל פרופ' שלמה רז ז"ל. אני מודה לפרופ' חסיב שחאדה שקרא את המאמר והעיר הערות חשובות. האחריות לדברים במאמר כולה שלי היא.
1. ראו שחאדה, מתי תפסה, עמ' 518; ותד, המליץ, א, עמ' כו.
 2. נושא זה חייב בזמנו דיון בשאלה חשובה: אימתי דחקה הערבית את רגליה של הארמית השומרנית (לשון הדיבור והכתב של השומרונים לפני הערבית)? שאלה זו לא זכתה לדיון עד שקיבל עליי שחאדה להיכנס בעובי הקורה ולבודקה. ראו שחאדה, תרגום, עמ' 3–12; שחאדה, מתי תפסה. הוא הראה כיצד סוגיה זו עשויה לשפוך אור על הספרות הכתובה בערבית בקרב השומרונים.
 3. על היצירות של השומרונים בכלל ראו טל, ספרות; טל, ספרות. על היצירות בערבית ראו גם בן-צבי, עמ' 169–177; בן עוזי, ותד, כתבי. בתחום הדקדוק ראו בן-חיים, עואנ"ש, א, עמ' כט–עג. בתחום המילונאות ראו בן-חיים, עואנ"ש, ב, עמ' 440–616; ותד, המליץ, א, עמ' 78–21.
 4. בספרות השומרנית נהוג לקרוא למילון בשם "מליץ" בעברית ו"תורג'מאן" בערבית. ראו בן-חיים, עואנ"ש, א, עמ' סה; ותד, מחבר, עמ' 481–482.

המילון התלת-לשוני

מת"ל, כאמור, הוא מילון שומרוני תלת-לשוני: עברי-ערבי-ארמי. בן-חיים הוציא אותו לאור⁵ על סמך כ"י י, שהוא כתב היד היחיד של המילון.⁶ כתב יד זה אינו אוטוגרף אלא העתקה של המילון, ותאריך ההעתקה הוא שנת 881 להגירה, ושנת 1476 לספירה. לפי דעתו של בן-חיים מילון זה נכתב בשני שלבים בתקופות שונות: תחילה – לפני המאה האחת-עשרה, עת הייתה הארמית הלשון המדוברת של העדה השומרונית: הוא נכתב כמילון דו-לשוני עברי (שומרוני) – ארמי, ואחר כך נוסף הטור הערבי, הוא הטור האמצעי. בן-חיים קבע שטור זה התחבר בתקופה שבין המחצית השנייה של המאה האחת-עשרה לראשית המאה הארבע-עשרה לכל המאוחר.⁷ הוא גם טוען שלמעשה הטור הערבי מתרגם את הטור הארמי, ולא את הטור העברי.⁸

המילון הדו-לשוני

המילון הדו-לשוני "ספר המליץ", ובשמו הערבי "כתאב אלתורג'מאן", הגיע אלינו בכמה כתבי יד, וככל הנראה כתב יד א הוא האוטוגרף של המילון.⁹ מילון זה שונה במבנה שני הטורים שלו, העברי והערבי, ממבנה הטורים של המת"ל. הטור העברי שלו בנוי מקבוצות ערכים, ובכל קבוצה יש לפחות זוג מילים הדומות בכתיבן,¹⁰ אך שונות בהגייה ובמשמעות או שונות במשמעות בלבד. כך מול כל מילה עברית יש פירוש ערבי במילה אחת, כדי לסבר את האוזן. הינה דוגמה לשתי קבוצות של ערכים:

- א. אבל – حق (=אמת)
 אבל – حزن (=עצב)
 אבל – منزله (=ציון שם מקום)
 אבל – هبا (=לשווא, אבק פורח)
- ב. באהל – في الخبا (=באוהל)
 באהל – في المضرب (=באוהל)

5. ראו בן-חיים, עואנ"ש, ב, עמ' 440–616.
6. כתב היד הוא קניינו של בית הספרים הלאומי של צרפת, ומספרו בכתבי היד השומרונים שלו הוא 9. לתיאור כתב היד ראו בן-חיים, עואנ"ש, א, עמ' צח והערה 33 שם. בן-חיים טוען גם שהטור הערבי במקורו כנראה היה כתוב באותיות ערביות והועתק לאותיות עבריות. על כך ראו שם, עמ' עב.
7. ראו שם.
8. ראו בן-חיים, עואנ"ש, א, עמ' סט.
9. מילון זה הגיע אלינו בשמונה כתבי יד: א ב ג ד ה ו ז ח ט. לתיאור כתבי יד אלו ראו ותד, המליץ, א, עמ' 1–10; על המילון בכלל ראו ותד, המליץ, ב-ד.
10. בקבוצת הערכים אפשר שיהיה זוג אחד של מילים וזה המינימום, אך אפשר שיהיו בה זוגות רבים יותר. ראו ותד, המליץ, א, עמ' 91–104.

מכאן אנו למדים שכל פירוש מעמיד ערך בפני עצמו. הטור הערבי ברובו הוא ליקוט של מילים (פירושים של המילים העבריות) בעיקר מהתרגום הערבי לנוסח התורה השומרונית וממקורות נוספים.¹¹ בטור העברי מילים בעיקר מהתורה השומרונית, והוא בנוי על פי עיקרון של זוגות מילים הדומות בכתיבתן. המילים מסודרות לפי אל"ף-בי"ת של כל האותיות המרכיבות את המילה.¹² מבדיקת מקורות הטור הערבי של מילון זה הגעתי למסקנה שלטור הערבי שלו יש זיקה לטור הערבי במת"ל.

טורי הערבית בשני המילונים

אם אכן קיים קשר בין טורי הערבית בשני המילונים, וכפי שנראה להלן, נשאלת השאלה אם מחבר מד"ל הוא שחיבר את הטור הערבי של מת"ל. אנסה לברר את השאלה הזאת. כאמור מת"ל, בשלב הראשון שלו (עברי-ארמי) נכתב לכל המאוחר בשלהי המאה העשירית וראשית המאה האחת-עשרה, ואילו השלב השני שלו (עברי-ערבי או ליתר דיוק ארמי-ערבי, כאמור לעיל) נכתב בתקופה שבין המחצית השנייה של המאה האחת-עשרה לראשית המאה הארבע-עשרה לכל המאוחר. כאמור לעיל מאז המאה האחת-עשרה דחקה הלשון הערבית את הארמית.¹³ מצב זה הביא אט אט לכרסום בהבנת הארמית בקרב בני העדה השומרונית, ועל כן הורגש צורך בהוספת הטור הערבי. מחברו של הטור הערבי אינו מי שחיבר את המילון בשלב הראשון שלו (עברי-ארמי). בתקופה זו עדיין שימשה הארמית לצורכי קודש בלבד, שאם לא כן היה המעבר לערבית מבטל את הצורך בטור הארמי.¹⁴ אך ארמית זו לא הייתה מובנת במידה מספקת, ועל כן מחבר הטור הערבי ראה צורך לפרש את הטור הארמי שבחיבור המקורי של המת"ל, קרי בשלבו הראשון (עברי-ארמי), באמצעות הלשון הערבית. לדעתו של בן-חיים, לעיתים תרגום זה לא היה מדויק בשל אי-הבנה של המילים הארמיות.¹⁵

כדי לבחון את מידת הזיקה של מד"ל ומחברו לטור הערבי במת"ל ערכת השוואה בין שני הטורים הערביים של שני המילונים האלה, בעיקר במילים שלא נמצאו בתרגום הערבי לנוסח התורה של השומרונים לפי מהדורתו של שחאדה.¹⁶ השוואה

11. על מקורותיו של הטור הערבי ראו ותד, המליץ, א, עמ' 105–127.
12. אני עומד להוציא לאור מילון זה במהדורה מדעית ומעודכנת בתוספת מבוא ופירוש, בהוצאת הספרים של האקדמיה ללשון העברית ובתמיכת הקרן הלאומית למדע.
13. ראו לעיל הערות 1, 2.
14. "ספר המליץ" (מד"ל) מעיד על כך.
15. ראו בן-חיים, עואג"ש, א, עמ' סח, עא-עב. על מצב הארמית בקרב העדה השומרונית בתקופה זו ראו בייחוד בעמ' עב.
16. ראו שחאדה, התרגום הערבי.

זו העלתה דמיון בין שני המילונים במספר לא מבוטל של מילים. הרי הפירושים המשותפים לשני המילונים:¹⁷

טבלה א

אות	שורה	מד"ל	מת"ל
ד ¹⁸	70	דכש – חלו	חלו (118:447)
	72	דכש – דביס	דכס (118:447)
	82	דגל – سنجق	סנגק (111:447)
	91	די – حسب	חסב (142:448)
	128	דקה – مدقوقه	מדקוקה (107:447)
ה	227	החוצה – البر	אלי אלבר (112:462)
	302	הין – قسط	קצט (131:453)
	323	הכה – ضرب	צ'רב (204:492, 136:453)
	386	הלך – ساعي	סאעי (104:452)
	473	הנאף – الزاني	אלזאני (238:527)
	542	הסך – سكب	סכב (79:537)
	621	הצבי – الغزال	ע'זאל (215:577)
	831	התעה – اتاه	אתאה (47:608)
ו	1027	וענתה – وتجييب	ותגיב (229:547)
	1062	ופלגשו – وجاريته	וגאריטה (68:559)
	1219	ושפך – ويلق	וילקוא ¹⁹ (204:602)
ז	10	זבח – اذبح	אד'בח (13:455)
	23	זג – زيبب	זביב (128:459)
	49	זמם – عزم	עזם (112:458)
	51	זנב – ذنّب	ד'נב (98:457)
	58	זעם – شتم	שתם (105:458)
ח	16	חבש ²⁰ – شد	שד (421:472)

17. בטבלה שלהלן מס' האות ומס' השורה מתייחסים למד"ל, ואילו במת"ל מס' העמוד ומספר השורה באים בסוגריים ליד הפירוש הערבי; מימין לנקודתיים מספר העמוד ומשמאלן מספר השורה.

18. התחלתי מן האות ד כיוון שהמילון התלת-לשוני חסר בתחילתו ערכים משלוש האותיות א-ג.

19. לשון רבים מכיוון שהוא מתרגם את הערך "ושפכו".

20. נגזר מן "ויחבש". המחבר גזר עבר פעיל לאחר שהסיר את ו' ההיפוך ואת המוספית יי לעתיד. בן-חיים כותב שמילה זו היא הצעת הערך. ראו בן-חיים, עואנ"ש, ב, עמ' 472 והערה לשורה

אות	שורה	מד"ל	מת"ל
	143	חלא – اجاح	אגאח (460:474)
	148	חלב – شحم	שחם (32:460)
	207	חמל – راف	רוף (316:468)
	208	חמל – حن	חן (316:468)
	227	חמת – ركوه	רכוה (172:464)
	246	חנט – حنوط	חנוט (306:468)
ט	5	טבח – اطبخ	אטבח' (60:476)
	7	טבח – طببخ	טביח' (61:476)
י	455	ימך – يضعف	י'צ'עף (201:508)
	521	יסד – اصل	אצל (152:484)
	611	יפג – خار	וחאר (176:563)
	612	יפג – فطر	ופתר (175:563)
	826	ירחים – اهله	אהלה (169:485)
	903	ישג – يصل	יצל (224:603)
	998	יתא – يجمع	ויגמע (216:616)
כ	24	כבר – جليل	גליל (92:488)
	164	כלה – عروس	ערוס (73:487)
	189	כלי – او عيه	אלאועיה (141:489)
	190	כלי – او اعوي	אלאועיה (141:489)
	193	כליך – انيتك	אניתה ²¹ (140:489)
	252	כנר – زمر	באלזמר ²² (147:490)
	283	כפול – مضاعف	מצ'עף (131:489)
	297	כפי – كفوف	כפוף (60:487)
מ	100	מוט – نعش	נעש (257:510)
	101	מוט – نعش	נעש (257:510)
	114	מוסדי – اساسات	אסאסאת (434:517)
	449	מצור – منجنيق	מנגניק (420:516)
	655	מתן – وسط	וסט (354:514)
נ	93	נדף – ساقط	סאקט (298:530)
	136	נחלי – اوديه	אודיה (173:524)
	145	נחם – افادهم	אקאדהם (162:524)

21. כתרגום המילה "כליו". מכאן ההבדל בנטייה של הפירוש הערבי בשני המילונים.

22. כתרגום המילה "בכנר". מכאן ההבדל בין שתי המילים הערביות בשני המילונים.

אות	שורה	מד"ל	מת"ל
	240	נסי – ناصري	נאצרי (81:521)
	252	נסתר ²³ – خفي	ח'פי (135:538)
ס	155	סנור ²⁴ – عما	עמא (45:535)
ע	79	עגב – زمر	זמר (176:546)
	111	עדף – فضل	פצ'ל (353:552)
	161	עור – منظر	מנט'ר (149:545)
	162	עור – بهاه	בها ²⁵ (149:545)
	175	עזי – اقتداري	אעתקאדי ²⁶ (138:544)
	230	עיף – جيعان	גיעאן (287:549)
	421	עני – شقي	שקי (218:547)
	468	עצר – ختم	ח'תם (266:548)
	472	עצר – عوق	עוק (268:548)
	476	עקב – مكافاه	מכאפאה (134:544)
	488	עקר – عاقر	עאקר (202:546)
	503	ערום – خبيث	ח'בית' (108:544)
פ	116	פן – عسى	עסי (290:568)
	117	פן – حتى	חתי (291:568)
	118	פן ²⁷ – لا	לא (292:568)
	236	פרד – فرد	פרד (52:558)
צ	24	צדה – مكان	מכאן (210:577)
	64	צור – حافظ	חאפט' (223:578)
	65	צור – امين	אמין (224:578)
	89	צייד – صياد	ציאד (93:572)
	94	ציץ – تاج	תאג (173:576)

23. נפעל עבר, ואינו בתורה. נראה שהוא גזור מן "ונסתרה" (במ' ה 13). בן-חיים כותב שמילה זו היא הצעת הערך של הערכים הבאים אחריה. ראו בן-חיים, עואנ'ש, ב, עמ' 538 והערה שם לשורה 135.
24. צורת יחיד זו אינה מופיעה בתורה, והיא נגזרה מן "בסנורים" (בר' יט 11).
25. בן-חיים גורס שבמקור בכתב היד כתוב بهاه, והוא תיקן ל'בها. ראו בן-חיים, עואנ'ש, ב, עמ' 545 והערה לשורה 149 שם. התיקון של בן-חיים במקרה זה לא דייק. חיווק לכך מתקבל מהטור הערבי של מד"ל.
26. לדעתי אין זה אלא שיבוש העתקה, וצריך להיות "אקתדארי". בן-חיים לא העיר על כך, אך מן ההקבלה למד"ל התיקון שאני מציע מוצדק.
27. הפירוש של ערך זה ושל קודמו הוא צירוף אחד: "حتى لا". צירף זה התפרק ויצר שני ערכים בשני המילונים.

אות	שורה	מד"ל	מת"ל
ק	125	קסם – منجم	מנגם (285:588)
	132	קסם – اسطرلاب	ואצטרלאבאתהם ²⁸ (288:588)
	210	קרן – ازهر	אזהר (248:587)
ר	37	ראש ²⁹ – اصل	اصل (2:589)
	138	רוח – هوا	هو (4:590)
ש	209	שחד – رشوه	ע'שוה (121:597)
	257	שכל – خالف	ח'אלף (30:594)
	286	שלה – المفسد	מפסד (134:597)
	369	שמט – يترك	יתרך (119:597)
	523	שפי – ممکن ³⁰	מכמן (138:598)
	560	שק – عكم	עכם (37:594)
	561	שק – جولى	חואלק ³¹ (37:594)
	593	שרוע – زايد	זאיד (147:599)
	638	שתם – منطمس	מנטמס (180:600)
ת	39	תבה – شختوره	אלשח'תורה ³² (96:610)
	75	תהו – موحشه	מוחשה (4:606)
	151	תחת – دون	דון (20:606)
	220	תכן – تهلي	תהיי (213:616)
	349	תער – موسى	מוס (178:614)
	365	תפל – منزله	מנזלה (194:615)
	403	תקע – ضرب	צ'רב (49:608)
	567	תתעלף – تغيرت	ותע'ירת ³³ (306:551)
	569	תתעמר – تتجر	תתגר (200:615)

ההשוואה שהצגתי בטבלה שלעיל מלמדת שמאה פירושים בטור הערבי שבמד"ל מצויים גם בטור הערבי של מת"ל. מלבד זאת, מספר רב של ערכים בטור העברי שאינם מצויים בתורה, כותב עליהם בן-חיים במת"ל "ערך כזה הוא הצעת השורש

28. כפירוש של הערך "וקסמיהם". מכאן ההבדל בנטיית הפירוש הערבי בין שני המילונים.
29. גזור מן "ראשים", על פי "ומשם יפרד והיה לארבעה ראשים" (בר' ב 10).
30. תחת ممکن, ואין היא אלא שיבוש העתקה. הערכים של האות ש"ן הושלמו על פי כתב יד כ, שהוא העתקה של המילון. ראו ותד, המליץ, א, עמ' 8–10; ש, ג, עמ' 890 הערה לשורה 523.
31. אני סבור שבמקור, הכתוב באותיות ערביות, כנראה נחסרה הנקודה הדיאקריטית מתחת לאות ג. לכן המעתיק כתבה באות עברית, ח. מכאן היא צריכה להיות "גואלק".
32. פירוש זה מתרגם את הערך העברי "התבה". מכאן ההבדל בין שני הפירושים בערבית.
33. פירוש זה מתרגם את הערך בעברית "ותתעלף". מכאן ההבדל בפירוש הערבי בין שני המילונים.

של הערכים הבאים".³⁴ ולדעתי ערכים כאלה במד"ל הם ערכים מופשטים, מכאן שמחבר המילון גזרם מצורות קיימות בתורה. ערכים אלו, המצויים בטור העברי של מד"ל, מצויים גם בטור העברי של מת"ל, ולרוב בשניהם מתפרשים בערבית באותה מילה. הרי כמה דוגמות:

טבלה ב

אות	שורה	מד"ל	מת"ל
כ	54	כבש – عمر	כבש – עמר (32:486)
	163	כל – كنه	
	164	כלה ³⁵ – عروس	כלה – ערוס (73:487)
	242	כנע – قمع	כנע – קמע (305:496)
	243	כנע – خضع	
	244	כנע – افنا	
ל	489	לקט – جمع	
	490	לקט – لقط	לקט – לקאט (105:500)
מ	290	מלט – ملط	
	291	מלט – نجا	מלט – נגאה ³⁶ (173:507)
	528	מרד – مرد	מרד – עאצי ³⁷ (149:506)
	610	משען – عصاه	משען – עכאז (210:508)
	655	מתן – وسط	מתן – וסט (354:514)
ס	159	סע – رحل	סע – רחל (16:534)
פ	202	פצר – الح	פצר – לחוח (88:559)
	203	פצר – جزم	
צ	2	צא – خرج	צא – חרג (2:569)

יתרה מזו, בהשוואה שבטבלה א אנו מוצאים כמה דוגמות מקבילות מעניינות מאוד, למשל:

1. במד"ל באות דל"ת שו' 70–72 מובאת התיבה **דבש** (כגון בר' מג 11) שלוש

34. ראו בן־חיים, עואנ"ש, א, עמ' סו, ב, עמ' 457 הערה לשורה 73, עמ' 458 הערה לשורה 118 ועוד.

35. בטבלה ב לעיל מוצגים במד"ל לעיתים שני ערכים או שלושה ערכים, ואילו במת"ל מוצג מולם ערך אחד – בגלל שיטתו של פנחס הכהן להציג קבוצות של ערכים יחד. ראו דבריי לעיל.

36. במקור נקודתיים מעל האות ה"א, כדי לציין תא מרבוטה בערבית.

37. למעשה המילה צריכה להיות "עצי". תוספת האות אל"ף היא כנראה גררה אחרי המילה הארמית שבטור הארמי. ראו בן־חיים, עואנ"ש, ב.

פעמים: "דבש₁ - חלו", "דבש₂ - עسل", "דבש₃ - دبس". התרגום הערבי לנוסח התורה של השומרונים מתרגם את המילה דבש בכל היקרויותיה במילה עسل, ואילו בטור הערבי של מת"ל היא מתפרשת בשלוש מילים ערביות שונות: דבס, עסל, חלו. תן דעתך לסדר הבאת הפירושים הערביים במד"ל ובמת"ל.

2. במד"ל באות טי"ת שו' 2-7 מובאת התיבה טבח שש פעמים: "טבח₁ - اذبح", "טבח₂ - ذبح", טבח₃ - ذبيح", "טבח₄ - اطبخ", "טבח₅ - طبخ", "טבח₆ - طبيخ". בששת הערכים האלה מציע מד"ל שתי חלופות לשורש העברי טב"ח: האחת - והיא העיקר - לשון בישול: טבח₄, טבח₅, טבח₆. השנייה, לשון זביחה/אכילה/חגיגה: טבח₁, טבח₂, טבח₃. שתי חלופות אלו מקוימות בטור הערבי של מת"ל 476:58-62, ואילו בתרגום השומרוני ובתרגום הערבי לנוסח התורה של השומרונים מקוימת רק החלופה השנייה.³⁸

3. במד"ל באות מ"ם שו' 98-101 מובאת התיבה מוט ארבע פעמים: "מוט₁ - دهق", "מוט₂ - قوب", "מוט₃ - نقال", "מוט₄ - نعش". פירוש מוט₁ ומוט₂ מקוים בתרגום הערבי לנוסח התורה של השומרונים על שני נוסחיו: אב חסדה (בגהוּזט³⁹) לכמדבר ד 10 מתרגם دهق ואבו סעיד ואב חסדה מתרגמים قوب. אולם הטור הערבי במת"ל מציע שלושה פירושים המצויים במד"ל: "מוט - נקאל, נעש" (257:510), "המוט - אלקוב" (278:511).

4. במד"ל באות פ"א שו' 117-118 מובאת התיבה פן פעמיים כשני ערכים: "פן - حتى", "פן - لا". למעשה לפי הפירוש הערבי המוצע שתייהן תיבה אחת, כלומר "פן - حتى لا". פירוק הפירוש הערבי "حتى لا" לשתי מילים כשכל אחת מעמידה ערך בפני עצמו מצוי גם בטור הערבי של המת"ל (292-291:568).

מארבע הדוגמות המקבילות הנ"ל אנו למדים על קשר בין טורי הערבית בשני המילונים, וקרוב לוודאי שכותב המילים הערביות בטור הערבי של מת"ל, אשר אינן בתרגום הערבי לנוסח התורה של השומרונים, הוא שכתב את אותן מילים במד"ל.

פנחס הכהן, שלו מיוחס מד"ל, הוא פנחס בן יוסף הרבן הוא הוא פנחס החמישי. ככל הנראה הוא נולד באמצע המחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה בדמשק, עבר לשכם ונפטר במחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה.⁴⁰ הוא היה כוהן גדול בשנים 1308-1363⁴¹ ודמות פעילה בחיי הרוח בעדה השומרונית, כתב פיוטים ואף

38. שתי חלופות אלו מקוימות בלשון חכמים. ראו בר"אשר, עמ' 204.

39. בסוגרים סימני כתיב היד ששימשו את שחאדה בהוצאת התרגום הערבי לתורה נוסח שומרון. על כתיב יד אלו ראו שחאדה, התרגום הערבי, א.

40. למידע נוסף על פנחס הכהן בין יוסף הרבן ראו ותר, מחבר, עמ' 482-489; קאולי, ב, עמ' 27.

41. עוד בחייו מינה את בנו אלעזר לכוהן גדול. ראו פלורנטיין, התולדה, עמ' 107; בן עוזי, עמ' 325, ובעיקר הערת בן-צבי, שם; בן-חיים, עואנ"ש, א, עמ' סה הערה 201; שם, ג, ספר שני, עמ' 21 הערה 43.

האיץ באבו אלפתח לכתוב את ספר הימים.⁴² פנחס הכהן הוא שהביא להתחדשות העברית השומרונית הקרויה "שומרונית".⁴³

שלוש העובדות האלה – (1) טבלת ההשוואה של הפירושים המקבילים; (2) הפשטת מילים עבריות; (3) ארבע דוגמות ההקבלות המעניינות – מצביעות על זיקה של מד"ל לטור הערבי של מד"ל. זיקה זו מלמדת שפנחס הכהן הכיר את מד"ל, ובייחוד את הטור הערבי שלו, ואף נסמך עליו בחיבור מד"ל. אם מוסיפים על אלה את העובדה שהמונח הטכני מנזלה לציון שם המקום מצוי פעם אחת במת"ל (194:615), הולך ומתפשט במד"ל,⁴⁴ וכמעט אינו משמש במילונים שנכתבו אחרי מילונו של פנחס הכהן – מסתבר מאוד שהיכרות זו אינה היכרות של אדם קורא או מעיין במילון, אלא היכרות של אדם המעורה בו היטב. על כן נכון להניח שפנחס הכהן בן יוסף הרבן הוא מחבר הטור הערבי במת"ל. והרי קרוב לוודאי שמחבר אחר לא היה משתמש באותן מילים ערביות בשני מקומות. אם הנחה זו אומנם נכונה, נוכל לקבוע את זמן חיבורו של הטור הערבי למאה הארבע-עשרה או לכל המוקדם לעשור האחרון של המאה השלוש-עשרה.

אחרית דבר

לאחר העמדת פירושים ערביים מקבילים בשני המילונים, מת"ל ומד"ל, והצבעה על דמיון מעניין בדרכי הפירוש של קבוצות ערכים והשימוש במונח הטכני מנזלה בשניהם ניתן לקבוע את המסקנות הללו: מד"ל מקיים זיקה הדוקה לטור הערבי של מד"ל; פנחס הכהן בן יוסף הרבן – פנחס החמישי מן המאה הארבע עשרה, מחבר המילון הדו-לשוני "ספר המליץ", שהיה דמות פעילה בחיי הרוח של העדה השומרונית – ככל הנראה הוא שחיבר את הטור הערבי במת"ל; וזמן חיבורו של הטור הערבי של מד"ל הוא בין העשור האחרון של המאה השלוש-עשרה לעשור הראשון של המחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה.

42. ראו کتاب تاریخ السامريين של אבו אלפתח אלסאמרי, אצל וילמאר, עמ' 3-4; סטנאהוז, עמ' 2-3. כך הוא הרבר גם בתרגום ובעיבוד של "כתאב אל-תאריך" של אבו אלפתח לעברית שומרונית על פי כתב יד דרופסי, עמ' א: "ויען לדברי וכתב לי אן אסף ספר הימים ואכתב בו כל דברי האבות רחמות יהוה עליהם".

43. את המונח "שומרונית" לעברית השומרונית, שחזרה לשמש בכתב במאה הארבע-עשרה לערך, טבע בן-חיים; ראו בן-חיים, בין עברית, עמ' 253. משה פלורנטין חקר את העברית הזאת בעבודת הדוקטור שלו; ראו פלורנטין, שומרונית; פלורנטין, השומרונית המאוחרת.

44. ראו ותד, המליץ, א, עמ' 27. השימוש במונח "מנזלה" היה תמוה, ולא הובן פשרו עד שעמדתו על כוונת השימוש בו באמצעות ספרי הפרשנות לתורה השומרונית. על כך ראו ותד, המליץ, ב, עמ' 229 והערה 27 לשורה 29 שם.

קיצורים

- בן-חיים, בין עברית = ז' בן-חיים, "בין עברית לעברית", לשוננו לעם כ (תשכ"ט), עמ' 252–271
- בן-חיים, עואנ"ש = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, א-ג, ירושלים תשי"ז-תשכ"א
- בן עוזי = י' בן עוזי, "קדמוני השומרונים וחיבורי חכמיהם בלשון הערבית" (עם הערות והוספות של י' בן צבי וי' בן זאב), כנסת 4 (1939), עמ' 321–327
- בן-צבי = י' בן-צבי, ספר השומרונים, תל אביב תרצ"ה
- בר-אשר = מ' בר-אשר, "על תצורת השם בלשון חכמים", מחקרים בשומרונות בעברית ובארמית מוגשים לאברהם טל, בעריכת מ' בר-אשר ומ' פלורנטין, ירושלים תשס"ה, עמ' 189–212
- וילמאר = E. Vilmar, *Abulfathi Annales Samaritani*, Gotha 1865
- ותד, המליץ = ע' ותד, ה"מליץ": המילון המיוחס לפינחס הכהן בן יוסף הרבן (בן המאה ה-14), א-ד, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תשנ"ט
- ותד, כתיב = ע' ותד, "כתיבי השומרונים בלשון ערבית", א. ב. חדשות השומרונים 981–980 (2007), עמ' 10–19
- ותד, מחבר = ע' ותד, "מיהו מחבר 'המליץ' – המילון העברי (שומרוני) – ערבי?," תעודה טז-יז (תשס"א), עמ' 477–490
- טל, ספרות = A. Tal, "Samaritan Literature", *The Samaritans*, ed. A. D. Crown, Tübingen 1989, pp. 413–467
- טל, ספרות 2 = א' טל, "ספרות השומרונים העברית והארמית", ספר השומרונים, בעריכת א' שטרן וח' אשל, ירושלים תשס"ב, עמ' 519–536
- מד"ל = המילון הדו-לשוני: עברי (שומרוני) – ערבי, המיוחס לפנחס הכהן. ראו ותד, המליץ
- מת"ל = המילון התלת-לשוני: עברי (שומרוני) – ערבי – עברי. ראו בן-חיים, עואנ"ש, ב סטנהאוז = P. Stenhouse, *The Kitāb al-Tarīkh of abu 'l-Faḥ: Translated into English with Notes*, Sydney 1985
- פלורנטין, השומרנית המאוחרת = M. Florentin, *Late Samaritan Hebrew: A Linguistic Amalysis of its Differnt Types*, Leiden 2004
- פלורנטין, התולדה = מ' פלורנטין, התולדה: כרוניקה שומרנית, ירושלים 1999
- פלורנטין, שומרנית = מ' פלורנטין, ה"שומרנית": תיאור דקדוקה ואפיונה המילוני, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תשמ"ט
- קאולי = E. Cowley, *The Samaritan Liturgy*, I–II, Oxford 1909
- שחאדה, התרגום הערבי = ח' שחאדה, התרגום הערבי לנוסח התורה של השומרונים, א: בראשית-שמות, ב: ויקרא, במדבר, דברים, ירושלים תש"ן-תשס"ב
- שחאדה, מתי תפסה = ח' שחאדה, "מתי תפסה הערבית את מקום הארמית השומרנית",

מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת מ' בר-אשר ואחרים,
ירושלים 1983, עמ' 515–528
שחאדה, תרגום = ח' שחאדה, התרגום הערבי לנוסח התורה של השומרונים, מבוא
למהדורה ביקורתית, א-ג, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים,
1977